

LATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ

vol. 3

LATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
VOL. 3

JĘZYK NASZEJ MODLITWY — DAWNIEJ I DZIŚ

Pod redakcją
Urszuli Pawluczuk

Białystok 2012

Rada Naukowa

Arcybiskup Białostocki i Gdański Jakub (Białystok),
Arcybiskup Wrocławski i Szczeciński Jeremiasz (Wrocław),
Antoni Mironowicz (Białystok), Aleksander Naumow (Kraków, Wenecja)

Kolegium Redakcyjne

ks. Jarosław Józwick (redaktor naczelny),
Magdalena Żdanuk (sekretarz), ks. Henryk Paprocki,
m. Mikołaja, Jarosław Charkiewicz, Urszula Pawluczuk

Adres Redakcji

Fundacja „Oikonomos”
ul. Św. Mikołaja 5, 15-420 Białystok

Recenzent tomu

prof. zw. dr hab. Antoni Mironowicz

Redakcja techniczna, skład i projekt okładki

Jarosław Charkiewicz

ISSN 2082-9299

Wydawca

Fundacja „Oikonomos”

Druk i oprawa

Orthdruk Sp. z o.o., Białystok

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	7
Antoni Mironowicz <i>Ewangelizacja „prostą mową” w XVI wieku</i>	9
Sergej Темчин <i>Пели ли восточные славяне XV-XVI веков псалмы по-древнееврейски</i>	19
Ks. Roman Płoński <i>Ewangelia w służbie liturgicznej (przygoda liturgiczna tekstu Ewangelii świętego Jana 20, 6-7)</i>	27
Teresa Chynczewska-Hennel <i>„Mowa ojców potrzebna od zaraz”. „Iż Rusi słuszna rzecz dla nabożeństwa po grecku i po słowieńsku uczyć się” (Lithos, Kijów 1644)</i>	41
Krystyna Stawecka <i>Ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący” – jako wizualizacja tekstów liturgicznych</i>	49
Ks. Marek Ławreszuk <i>Poszukiwanie przyczyny różnic cerkiewnosłowiańskiego i polskiego tłumaczenia tekstu anafory Liturgii św. Bazylego Wielkiego</i>	67
Александр Кравецкий <i>Литургический самиздат XX века: языковые особенности и проблемы рецепции</i>	85
Петя Т. Костадинова <i>Языковые и культурные складыв в Болгарии к применяемому в богослужении языку</i>	95
Aleksander Naumow <i>Język modlitwy jako deklaracja?</i>	105
Marzanna Kuczyńska <i>„Herezja werbalna” – wokół sporów o prawdę języka objawienia</i>	111

Jan Stradomski	
	<i>Ortodoksja języka czy język ortodoksji? Argument lingwistyczny w sporze reprezentantów Kościoła łacińskiego i Cerkwi ruskiej w dobie kontrreformacji</i> 125
Halina Parafianowicz	
	<i>Alaska w dobie rosyjskiej kolonizacji i jej języki liturgiczne</i> 135
Dominika Gapska	
	<i>Proces zmian języka liturgicznego w Serbskiej Cerkwi Prawosławnej na przykładzie oficjów ku czci świętych Serbek</i> 149
Zdravko Stamatovski	
	<i>Nowe strategie i dyskusje dotyczące współczesnych macedońskich przekładów Biblii oraz tekstów liturgicznych</i> 159
Urszula Pawluczuk	
	<i>Białorutenizacja i ukrainizacja języka liturgicznego w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej</i> 171
Agata Kawecka, Małgorzata Skowronek, Ivan Petrov	
	<i>Polskojęzyczne translacje tekstów z kręgu „Slavia Orthodoxa”: o projekcie systematyzacji i dokumentacji</i> 183
Dariusz Małaszewski	
	<i>Konflikt na tle języka liturgicznego w parafii prawosławnej w Legnicy</i> 189
Священник Федор Людоговский	
	<i>Языки современной акафистографии: локальные традиции и их взаимодействие</i> 199

IKONA MATKI BOŻEJ „KRZEW GOREJĄCY” JAKO WIZUALIZACJA TEKSTÓW LITURGICZNYCH

Słowa kluczowe: ikona Bogarodzicy „Krzew Gorejący”, ikonografia, Matka Boża, Emmanuel, XVI-wieczna ikonografia

Ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący” powstała w okresie kształtowania się nowej przestrzeni kulturowej Rusi, tworzonej w oparciu o rodzime i bizantyjskie tradycje. Przemiany, o których mowa, spowodowane były w szczególności upadkiem Bizancjum, co wyzwoliło w elitach Moskwy ideę stworzenia „trzeciego Rzymu”, „nowej Jerozolimy.” Rodzące się cesarstwo, dążące do przywódczej roli w świecie prawosławia podporządkowało owej misji szereg działań zmierzających do budowy państwa godnego tego miana. Główną rolę w przeprowadzonych reformach odegrała Cerkiew. Zmieniając swoje oblicze, „porządkując” życie sakralne warunkujące funkcjonowanie przestrzeni świeckiej, inspirowała budowę nowych form kulturowych. W zasięgu tych przemian znalazły się ikony. Szczególny rodzaj przedstawień ikonowych, nazwanych później teologiczno-dydaktycznymi, właściwy dla drugiej połowy XVI i XVII w. wyróżniał się złożonością treści przekazywanych przez skomplikowaną kompozycję. Wykorzystywano w niej tradycyjne rozwiązania graficzne, czerpiąc z nich i łącząc ze sobą wybrane elementy, wprowadzając w tą strukturę rozwiązania, wywodzące się z ikonografii bizantyjskiej bądź też łacińskiej. Powstał w ten sposób osobliwy język artystycznej wypowiedzi, który miał być adekwatny dla nowej roli, jaką przyjęła Moskwa¹.

Ikonie Matki Bożej „Krzew Gorejący” bliski jest „język objawienia” oddający to, co „niewysłowione” nie w formie oczywistego wizerunku czy poprzez znane terminy teologiczne, lecz „w obłoku, w wietrze”, w ogniu, w geście, w symbolicznym obrazie słowa². Alegoryzm w ikonie tego okresu wiązał się z ową poetycką wizją świata chrześcijańskiego, w której ogół treści z nią związanych, „każdy śpiew liturgiczny, każdy psalm, wszystko znalazło odbicie w ikonografii”³.

¹ J. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, przekł. J. Hunia, Kraków 2008, s. 54-69; L. Uspieński, *Teologia ikony*, przekł. M. Żurowska, Warszawa 2009, s. 268; Э. С. Смирнова, *Московская икона XIV-XVII веков, „Аврора”*, Ленинград 1988, s. 40.

² W. Myszor, *Poezja teologów*, [w:] *Muza chrześcijańskiego wschodu*, red. i oprac. M. Starowieyski, Kraków 2008, s. 168.

³ L. Uspieński, op. cit., s. 268; Э. С. Смирнова, op. cit., s. 40.

Treści opisujące ikonę, jej bezpośredni przekaz słowny zamieszczane były zarówno wokół centralnej części ikony na polu, tworząc pas łączący kolejne sceny obrazujące objawienia proroków, jak i na obrzeżach sfer z aniołami, na ramionach wewnętrznego rombu, na skraju szat Bogarodzicy oraz na krańcach nimbów Matki i Emmanuela⁴.

Przedstawienia ukazujące przepowiednie prorockie będące starotestamentowym przekazem o narodzeniu Chrystusa, mające charakter narracyjny stanowią w całej kompozycji „Krzewu Gorejącego” niejako ramę zamykającą w środkowej przestrzeni ikony treści *Nowego Testamentu*. Są nimi prorocтва o „Krzewie Gorejącym”, „Drzewie Jessego”, (w późniejszych wiekach niekiedy zastępowane „Powołaniem Izajasza” – scena ukazująca oczyszczenie ust proroka), „Drabinie Jakubowej” oraz wizja „Bramy Ezechiela”.

Obraz „Krzewu Gorejącego” zbudowany został w oparciu o zapisy z *Księgi Wjścia* (Wj 3, 1-5), opowiadające o wizji, jakiej doznał Mojżesz, któremu, „[...] ukazał się Anioł Pański w płomieniu ognia, ze środka krzewu. [Mojżesz] widział, jak krzew płonął ogniem, a nie spłonął od niego”. Od tego objawienia pochodzi nazwa całego przedstawienia. Ukazane jest ono na ikonie jako pierwsze z czterech prorocत्व mówiących o narodzinach Mesjasza, zawsze w lewym górnym rogu ikony. Prorocत्व wizję Mojżesza opisuje tekst zamieszczony na ikonie, w przykładowym brzmieniu: „Mojżesz widział krzew ogniem palący się i niespalający się”⁵.

W odniesieniu do istoty omawianej ikony należy odwołać się do pojmowania owego widzenia jako natury objawienia Bożego danej Mojżeszowi, jaką jest Słowo. To Ono – będąc jak ogień jednoczy się z człowiekiem pozostawiając mu ludzką postać, przenikniętą płomieniem Boskości. Rozwinięciem tej interpretacji jest pojmowanie Bogarodzicy jako rodzicielki Mesjasza, pozostającej zawsze Dziewiczą Matką, tak jak krzew płonący i niespalający się, który staje się starotestamentowym obrazem – wizją Matki Bożej⁶.

Niektóre z XVI w. ikony Matki Bożej „Krzew Gorejący” posiadają unikalną ikonografię tej prorockiej sceny. Widzimy w niej jako pierwszy obraz Matki Bożej Znak na tle płonącego krzewu, umieszczony w lewym górnym narożniku ikony, zaś po przeciwległej stronie scenę rozmowy anioła z prorokiem⁷. Takie rozwiązywanie podkreślać miało fakt

⁴ Zwiększenie słownych wypowiedzi komentujących przedstawienie pojawia się już w końcu XVI i na początku XVII wieku. Ikony z tego okresu zawierają zwarte kolumny tekstów, co jest powtarzane w wiekach późniejszych.

⁵ Tekst z ikony Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 31,5 x 27 cm, XVIII w., Palech, Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/562. Reprodukacja [w:] *Ikony w zbiorach muzeów polskich. Muzeum Sztuki w Łodzi*, red. K. Stawicka, Białystok 2010. Zapisy komentujące poszczególne wizje mogły być podawane, również w wersji skróconej, zwłaszcza przy niewielkich rozmiarach ikony. Jest to oczywiście właściwość przedstawień XIX i XX w., np.: „Mojżesz widzi krzew ogniem płonący; Ezechiel widzi wrota zamknięte”, itp. Na podstawie ikony Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, technika mieszana, 17,8 x 14,3 cm, XIX w., Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/843.

⁶ G. Rad, *Teologia Starego Testamentu*, przekł. B. Widła, Warszawa 1986, s. 149; D. Forstner, *Świat Symboliki Chrześcijańskiej*, przekł. i oprac. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990, s. 214-215.

⁷ Ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 133 x 101 cm, sobór Narodzenia Bogarodzicy Fierapontowskiego (Ферапонтова) monasteru, 2 poł. XVI w. Muzeum Kyrillo-Bielozierskie (Кирилло-Белозерский музей, инв. Дж 2085). Reprodukacja, [w:] J. Bentschey, *Engeliken in Ikonen-Museum Recklinghausen*, Bonn 2001, s. 116-117; Д. С., Головкова, *Богоматерь Неопалимая Купина: иконография и символика*, [w:] *ИСКУССТВО*

objawienia się Boga w krzewie gorejącym oraz powodowało zmiany w całej kompozycji ikony. Obraz określany jako „Drzewo Jessego”, umieszczany w prawym górnym narożniku, był przenoszony na dolną część pola ikony bądź do kowczegu. Wyobrażane w tym miejscu *drzewo* w postaci wyrastających z leżącej sylwetki Jessego gałęzi łączy się z wewnętrznym rombem. Kolejną osobliwością, która wynika z wybranego rozwiązania, są przedstawienia Dawida i Salomona umieszczone w środkowej, pionowej przestrzeni pola. Królewskie wizerunki ukazane na jednej linii z wyobrażeniem Dziewicy to także nawiązanie do struktury ikonostasu, gdzie postacie Dawida i Salomona lokowane są w rzędzie proroków po obu stronach ikony Matki Bożej. Wyobrażenia te są wizualizacją mesjańskich obietnic i odnoszą się do Bożego planu, historii zbawienia, ziemskiego rodowodu Chrystusa, ukazują w Nim Króla ziemskich królów, jak też Pantokratora – władcę całego świata. Tekst z *Księgi Przysłów* (Prz 9, 1-11), który obwieszcza Salomon, przywoływany jest w liturgii podczas świąt Narodzenia i Zwiastowania Najświętszej Marii Dziewicy obok czytań z *Księgi Rodzaju* (28, 10-17), *Księgi Ezechiela* (43, 27; 44, 1-4) oraz *Księgi Wjścia* (3, 1-8). Wszystkie one stanowią treść przepowiedni prorockich ukazanych na ikonie. Cytat z *Księgi Przysłów* należy rozumieć również jako rodzaj starotestamentowej zapowiedzi, wskazuje na Matkę Bożą jako na ów „dom”, w którym zamieszkała Mądrość Boża.

Najczęściej jednak w górnym, prawym narożniku ikony, eksponowane był obraz „Drzewa Jessego”. Spotkać tu możemy również inne przedstawienie, znacznie późniejsze ukazujące scenę powołania proroka z liturgicznym oczyszczeniem jego ust. Dla pierwszej z omawianych wizualizacji inspiracją są słowa z *Księgi Izajasza*: „I wyrośnie różdżka z pnia Jessego, wypuści się odrośl z jego korzeni. I spocznie na niej Duch Pański, duch mądrości i rozumu, duch wiedzy i bojaźni Pańskiej. [...] Owego dnia to się stanie: Korzeń Jessego stać będzie na znak dla narodów” (Iz 11, 1-2; 10). Przytoczone słowa przyjęło się określać mianem *poematu mesjańskiego*. Mowa w nim o przyjściu Mesjasza, o jego pochodzeniu z rodu Dawida, mocy darów duchowych i posłannictwie na ziemi⁸. Obraz „Drzewa Jessego” mogą opisywać słowa: „Laska ukorzeni się Jessego i kwiat od niej Chrystus”⁹. Natomiast zobrazowanie aktu oczyszczenia ust proroka stworzono w oparciu o inny fragment z *Księgi Izajasza*: „I powiedziałem: «Biada mi! Jestem zgubiony! Wszak jestem mężem o nieczystych wargach i mieszkam pośród ludu o nieczystych wargach, A oczy moje oglądały Króla, Pana Zastępów!» Wówczas przyleciał do mnie jeden z serafinów,

ХРИСТИАНСКОГО МИРА, Сборник статей, Выпуск 7, Москва 2003, il.1; www.fire.ru/Kupyra [dostęp 7.10.2009]; www.cirota.ru[dostęp 5.10.2009].

⁸ С. Сапоа, *Stary Testament, postacie i epizody*, Arkady, Poznań 2007, s. 211-212.

Gerhard von Rad, wyjaśniając zapisy z *Księgi Izajasza* mówiące o pomazańcu Jahwe, uzasadnia ich interpretację odnoszącą się do korzenia Jessego, nie zaś do pokolenia Dawida, w oparciu o ideę jaka została sformowana wprost u Jeremiasza (30, 9) i Ezechiela (34, 23) oraz do współczesnego Izajaszowi Micheasza (Mi 5, 1-3) (G. Rad, op. cit., s. 493).

⁹ Tekst z ikony Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 31,5 x 27 cm, XVIII w., Palech, Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/562. Współczesny słownik izografa, podaje skrócony opis tej sceny: „Laska i korzeń Jessego” (B. В. Филатов, op. cit., s. 144).

trzymając w ręce węgiel, który kleszczami wziął z ołtarza. Dotkną nimi ust moich i rzekł: «Oto dotknęło to twoich warg: Twoja wina jest zmazana, zgładzony twój grzech» (Iz 6, 5-7). To przedstawienie może być podpisane krótką sentencją: „Izajasz widzi cherubina kleszczami węgiel niosącego”¹⁰. Jest to obraz objawienia Słowa Bożego, jakie w swej treści kryje moc oczyszczającego ognia, pochodzącego z ołtarza, z miejsca świętego. Obecny w nim serafin wskazuje na źródło tej świętości wywodzące się od Boga Najwyższego. Ów rozżarzony węgiel w poezji św. Efrema Syryjczyka staje się personifikacją Dzieciątka: „Symeon niósł Go na rękach – Seraf i Anioł dotykał Go kleszczami”¹¹.

Biblijną podstawę motywu „Drabiny Jakubowej” stanowi tekst z *Księgi Rodzaju* (Rdz 28, 10-12), mówiący o niezwykłym śnie Jakuba, w którym ujrzał „[...] drabinę opartą na ziemi, sięgającą swym wierchołkiem nieba, oraz aniołów Bożych, którzy wchodzili w górę i schodzili na dół. A oto Pan stał na jej szczycie i mówił: «Ja jestem pan, Bóg Abrahama i Bóg Izaaka. Ziemię, na której leżysz, oddaję tobie i twemu potomstwu»”. Przedstawienie to może być opisane słowami: „Spał Jakub przy studni i widział drabinę skierowaną do niebios Anioł wchodził i schodził”, bądź w krótszej wersji: „Widzenie prawowiernego Jakuba o drabinie”¹². „Drabina Jakubowa” jest symbolem odnoszącym się we wschodniej tradycji patrystycznej do Matki Bożej, ukazującym ją jako pośredniczkę pomiędzy niebem a ziemią.

Zobrazowanie ostatniego z zamieszczonych na ikonie prorocत्व opiera się na tekście z *Księgi Ezechiela*: „Potem zaprowadził mnie do zewnętrznej bramy przybytku, która skierowana jest na wschód; była jednakże zamknięta. I rzekł do mnie Pan: «Ta brama ma być zamknięta. Nie powinno się jej otwierać i nikt nie powinien przez nią wchodzić, albowiem Pan, Bóg Izraela, wszedł przez nią. Dlatego winna ona być zamknięta. Jedyne władca może w niej zasiadać do uczyty przed obliczem Pana» (Ez 44, 1-3). Brama z opisów Ezechiela tłumaczona była już we wczesnym chrześcijaństwie jako obraz Dziewiczej Matki, świętyni Chrystusa, „Bramy Emmanuela”¹³. Scenie może towarzyszyć komentarz: „Ezechiel widział na wschodzie drzwi zamknięte i nikt nie przejdzie przez nie tylko Pan Jedyne”, lub też: „Ezechiel widział drzwi na wschód otwarte i nikt nimi nie przejdzie tylko Pan i będą zamknięte”¹⁴.

¹⁰ Ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, technika mieszana, 17,8 x 14,3 cm, XIX w., Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/843.

¹¹ Św. Efrema Syryjczyk, *Pieśń o Maryi, Symeonie i Dzieciątciu*, [w:] *Ojcowie Kościoła Greccy i Syryjcy. Teksty o Matce Bożej*, przekł. W. Kania, Niepokalanów 1981, s. 61.

¹² Ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 31,5 x 27 cm, XVIII w., Palech, Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/562; ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, technika mieszana, 17,8 x 14,3 cm, XIX w., Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/843.

B. В. Филагов, podaje jeszcze inny zapis tego prorocтва: „Jakub Izraelczyk widzi drabinę, przytwierdzoną od ziemi do nieba” (B. В. Филагов, *Словарь изографа*, Moskwa 1997, s. 144).

¹³ Św. German, *Homilia na ofiarowanie Najświętszej Maryi Panny*, [w:] *Ojcowie Kościoła Greccy i Syryjcy...*, s. 156.

¹⁴ Tekst z ikon Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 31,5 x 27 cm, XVIII w., Palech, Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/562; Ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, technika mieszana, 72,5 x 68 cm, XIX w.

Ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 31,5 x 27 cm, XVIII w.,
Palech, Rosja, MS/RA/562, MI/dep./148.

Na obrzeżach sfer z aniołami, także umieszczone były napisy. Zazwyczaj otwiera je tekst: „Творяй¹⁵ аніолюе дучу służебне”. Ma on odpowiadać słowom z *Psalmu*:

Muzeum Ikon w Supraślu, MI/I/1111. Reprodukcja, [w:] *Ikona - obraz i słowo. Między tym co ulotne a wieczne. Najpiękniejsze ikony rosyjskie ze zbiorów Muzeum ikon w Supraślu*, red. K. Mazuruk, Białystok 2007, s. 90.

¹⁵ Słownik cerkiewnosłowiański nie podaje w dosłownym brzmieniu tego terminu. Znajdziemy tam jedynie słowa o podobnej pisowni takie jak Твореніе, co tłumaczone jest jako dzieło bądź dzieła, gdy mamy końcówkę я. Podobne brzmienie ma również słowo Творити, czyli tworzyć (na podstawie A. Znosko, *Słownik cerkiewnosłowiański*

„Jako swych posłów używasz wichry, jako sługi – ogień i płomień” (Ps 104, 4) oraz z *Listu do Hebrajczyków*: „Czy nie są oni wszyscy duchami przeznaczonymi do usług, posłanymi na pomoc tym, którzy mają osiąść zbawienie?” (Hbr 1, 14)¹⁶. Przy pierwszych dwóch aniołach, zaczynając od góry z lewej strony, odczytujemy teksty, w których wspomina się śnieg i szron, rzadziej wymieniany jest popiół, żar, postrach. To ostatnie określenie może być wyrażone poprzez zwrot „burze wielkie”¹⁷. Drugi z aniołów określany jest jako „Anioł rosy i mgły, daje oczyszczenie Bożą Miłością”. Czasami też nazywany jest „duchem siły” (mocy)¹⁸. Jako trzeci został przedstawiony „duch chwały, anioł mrozu i lodu”¹⁹, ukazywany na tle architektury²⁰, widocznej jedynie na najstarszych ikonach tego typu. Postać ta może być również podpisana jako: „Anioł mrozu, to jest rozsądku z wysokości przyjmie chwałę”. Kolejny, czwarty anioł wyobrażany jest z mieczem. Pochodzące z późniejszego okresu ikony mogą zawierać inskrypcje, mówiące o aniele „odcięcia, przeciwko wiernym i mówiącym... (?) [który – K.S.] poda kielich goryczy i gniewu Boga Wszechmogącego” („Anioł odcięcia, przeciwko wierzącym źle czyniącym, który poda kielich goryczy”). Anioł ten nazywany jest niekiedy „duchem pobożności”²¹. Wyobrażenia piątego i szóstego anioła w pierwotnych założeniach ikonograficznych ukazywane są w pozycji horyzontalnej. Pierwszy z nich to „Duch mądrości, anioł gromu”²², to jest błyskawicy [blasku? – K.S.]²³, Przebudza śpiących od wieków”. Symetrycznie do niego umieszczano szóstego anioła, jakim był „Duch błyskawicy”²⁴ ognistej (?) [płomienia, żaru? – K.S.] objawiający przyszły Sąd”, bądź „chcąc być

polski, Białystok 1996, s. 344). W oparciu o wyżej wymienione tłumaczenia oraz liturgiczną interpretację zapisu możemy odczytać go w formie: (?) *Stworzenia aniołowie duchy służebne*.

¹⁶ Д. С. Головкова, op. cit., s. 212.

¹⁷ Taki zapis umieszczono na ikonie Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 31,5 x 27 cm, XVIII w., Palech, Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/562. W tłumaczeniu na język polski brzmi on: „Czyni Anioły Swoje / duch i sługi swoje / Popiół i żar gdzie Burze Wielkie.”

¹⁸ Ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 31,5 x 27 cm, XVIII w., Palech, Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/562; Д. С., Головкова, op. cit., s. 212.

¹⁹ Anioł lodu, podobnie jak anioł śniegu wymieniany jest w niekanonicznej części rękopisu *Apokalipsy św. Jana*. Ponadto wspomina się o takim aniele w *Księdze Jubileuszów* (G. Davidson, *Słownik aniołów w tym upadłych*, przekł. J. Ruskowski, Poznań 1998, s. 27).

²⁰ Д. С., Головкова, op. cit., s. 212.

²¹ Ibidem, s. 212. W nawiasach tekst z ikony Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 31,5 x 27 cm, XVIII w., Palech, Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/562.

²² Aniołem gromu nazywany jest Uriel, „ogień Boży”, „światło Boga.” W źródłach pozakanonicznych nazywany jest serafinem, cherubinem, płomieniem Bożym, a także aniołem światłości, czy też błyskawic. Uriel występuje również w etiopskiej *Księdze Henocha*, gdzie sprawuje władzę nad „gromem i trwogą” (G. Davidson, op. cit., s. 24, 304).

²³ Cytowane teksty zapisane zostały (Д. С., Головкова, op. cit., s. 213) cyrylicą w brzmieniu: „гласом сиречь блстанием”. Słownik cerkiewnosłowiański podaje tłumaczenie tych terminów, гласъ, w odniesieniu do *Księgi Wyjścia* (20,18), oznacza grzmot, сиречь – to jest, zaś блстанием, tłumaczone jest jako blask bądź błyskawica (Ps 17, 13; Ez 21, 15; Łk 11, 36) (A. Znosko, op. cit., s. 30, 77, 307).

²⁴ Anioł błyskawicy jest nazywany Barkiel (Barakiel), niekiedy też Uriel. Jest on również wymieniany jako jeden z archaniołów (G. Davidson, op. cit., s. 24, 304).

sądem sprawiedliwym przepowiada...”. Po żywiołach burzy i błyskawicy przedstawiany jest „Duch strachu Bożego, zwiastujący przyjście Chrystusa” („Anioł gromu to jest Wyjawia Drugie Przyjście Chrystusa po Zmartwychwstaniu”)²⁵. Ostatni, ósmy z ukazanych w tej kompozycji aniołów nazywany jest „Duchem mądrości, aniołem ognia²⁶ palącego, ukazującym przyszłość” („Duch mądrości, Anioł ogień palący to jest przyszłość pokazuje”)²⁷. W przestrzeni tego segmentu wyobrażany jest również wizerunek Emmanuela lub Chrystusa Arcykapłana²⁸.

Analizując owe wizerunki, kolejność ich przedstawień można rozumieć je jako pewien powtarzający się cykl. Widzimy w nim bojaźń, oczyszczenie, chwałę, modlitwę, oświecenie, objawienie i płynącą z niego mądrość. Cała wymieniona substancja tworzy i przepełnia świat, wciąż wychwalając Pana i przypominając człowiekowi jego przymierze z Bogiem, ostrzegając go zarazem przed zatraceniem się w grzechu. Uderzająca zbieżność opisów oraz intencji w nich zawartych występuje w *Pieśni trzech młodzieńców* przytoczonej w *Księdze Daniela*, gdzie wśród licznych błogosławieństw, wychwalania świętości i imienia Bożego czytamy: „Błogosławiony jesteś Ty, co spoglądasz w otchłanie, co na cherubach zasiadasz – pełen chwały i wywyższony na wieki. Błogosławiony jesteś na sklepieniu nieba – pełen chwały i sławny na wieki. Wszystkie Pańskie dzieła, błogosławcie Pana, chwalcie i wywyższajcie Go na wieki!” (Dn 3, 55-57). W kolejnych wersach błogosławiają Panu²⁹ Aniołowie Pańscy, niebiosa, wszystkie wody pod niebem, wszystkie potęgi, słońce i księżyc, gwiazdy nieba, deszcze i rosy, wszystkie wichry niebieskie, ogień i żar, chłód i upał, rosy i szrony, mrozy i zimna, lody i śniegi, dnie i noce, światło i ciemności, błyskawice i chmury oraz cała ziemia wymieniona pod postacią wód, roślin i zwierząt. Także synowie ludzcy, Izrael, kapłani, duchy i dusze sprawiedliwych, święci i pokornego serca mają głosić chwałę Pana: „[...] bo wybawił nas z otchłani i z mocy śmierci ocalił nas, wyrwał nas spośród płonącego żarem ognia” (Dn 3, 88).

Zwykło się interpretować opowieść biblijną o trzech młodzieńcach w piecu ognistym, do których pieśni się odwołujemy, jako scenę symbolizującą zmartwychwstanie. Jej istotą jest opieka Boża, nieugięte wyznawanie wiary, a przede wszystkim życie wieczne³⁰. W rozważaniach nad związkami między przedstawieniami aniołów uosabiających żywioły na ikonie Matki Bożej „Krzew Gorejący”, a treścią opowieści o trzech młodzieńcach z *Księgi Daniela*, zastanawiająca jest również zbieżność motywu ognia,

²⁵ Д. С., Головова, op. cit., s. 213 (w nawiasach tekst z ikony Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 31,5 x 27 cm, XVIII w., Palech, Muzeum Sztuki w Łodzi, MS/RA/562).

²⁶ Aniołowi ognia przypisywanych jest wiele imion, m.in. Nataniel (Natanel), Gabriel, Seraf oraz Uriel, nazywany „aniołem żaru słonecznego”. W *Apokalipsie* (14, 18), wspomina się anioła „niebiańskiego ołtarza”, który ma władzę nad ogniem (G. Davidson, op. cit., s. 29).

²⁷ G. Davidson, op. cit., s. 29.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Wymieniane w tekście ciała niebieskie, żywioły i postacie na podstawie Dn 3, 58-87.

³⁰ D. Forstner, op. cit., s. 315.

który płonie, ale nie spala. O związkach wizji trzech młodzieńców w piecu ognistym z postacią Bożej Rodzicielki świadczą niezaprzeczalnie pieśni wygłaszane podczas świąt Narodzenia Bogarodzicy oraz Narodzenia Chrystusa. To w nich odnajdujemy interesujące dla nas porównania: „W piecu młodzieńców Ty niegdyś obrazowałeś swoją Matkę, Panie, i ten obraz ratował ich przed ogniem, chodzących w nim bez spalania się. Dzisiaj Ją, która przez Ciebie objawiała się krańcom świata, opiewamy i wywyższamy na wieki”. W innych pieśniach stwierdza się: „Niosący roś piec przedstawił obraz nadprzyrodzonego cudu, nie spalił bowiem młodzieńców, których przyjął, jak i ogień Bóstwa nie spalił łona Dziewicy, w które wstąpił. Przeto śpiewając wołali: całe stworzenie niech błogosławi Pana i wywyższa go na wieki,”. „Młodzieńcy w Starym Testamencie ogniem objęci przedstawiają niespalające się łono Córy, w nadprzyrodzony sposób rodzącej zapieczętowane. Jeden cud łaski spełniając i jedno i drugie pobudza ludzi do śpiewania”³¹.

Źródeł przedstawień anielskich, rozpatrywanych w odniesieniu do całej struktury ikony Matki Bożej „Krzew Gorejący” dopatruje się również w *Liście do Hebrajczyków*. Szczególnie ważne wydają się w tym kontekście zapisy otwierające przekaz³², gdzie czytamy: „Wielokrotnie i na różne sposoby przemawiał niegdyś Bóg do ojców przez proroków, a w tych ostatecznych dniach przemówił do nas przez Syna. Jego to ustanowił dziedzicem wszystkich rzeczy, przez Niego też stworzył wszechświat. Ten [Syn], który jest odbłaskiem Jego chwały i odbiciem Jego istoty, podtrzymuje wszystko słowem swej potęgi, a dokonawszy oczyszczenia z grzechów, zasiadł po prawicy Majestatu na wysokościach. On o tyle stał się wywyższony od aniołów, o ile odziedziczył wyższe od nich imię: „Do którego bowiem z aniołów powiedział kiedykolwiek: «Ty jesteś moim Synem, Jam Cię dziś zrodził?» I znowu: «Ja będę Mu Ojcem, a On będzie Mi Synem». Skoro zaś znowu wprowadzi Pierworodnego na świat, powie: «Niech Mu oddają pokłon wszyscy aniołowie Boży!» Do aniołów zaś powie: «Aniołów swych czyni wichrami, sługi swe płomieniami ognia»” (Hbr 1, 1-7).

W kontekście *Listu do Hebrajczyków*, opisywane jest przez badaczy „Uroczyste zgromadzenie aniołów wraz z «Kościołem pierwotnym»” (Hbr 12, 22n), widząc w nim udział aniołów w liturgii Kościoła jako znak wierności Nowemu Przymierzu. Rozważane jest w treści *Listu*, zestawienie aktu nadania dekalogu, przepelniające grozą Izraelitów z realiami, jakie stworzył Kościół Chrystusowy: „Nie przystąpiliście bowiem do «dotykającego i płonącego ognia, do mgły, do ciemności i burzy ani też do grzmiących trąb i do takiego dźwięku słów, iż wszyscy», którzy go słyszeli, prosili

³¹ *Miesiąca Września w 8 Dzień, Narodzenie Najświętszej Władczyni Naszej Bogurodzicy i Zawsze Dziewicy Marii, Jutrznia, Pieśń 8, Hirmos, przekł. H. Paprocki, za: www.liturgia.cerkiew.pl [dostęp 15.01.2010]; Miesiąca Grudnia w 25 Dzień, Narodziny w Ciele Pana Naszego Jezusa Chrystusa, Jutrznia, Pieśń 7, kanon 1, Hirmos, Pieśń 7, kanon 2, Hirmos, Pieśń 8, kanon 1, Hirmos, Pieśń 8, kanon 2, Hirmos, przekł. H. Paprocki, za: www.liturgia.cerkiew.pl [15.01.2010].*

³² Д. С., Головкова, op. cit., s. 213.

aby do nich nie mówił. [...] Wy natomiast przystąpiliście do góry Syjon, do miasta Boga żyjącego, Jeruzalem niebiańskiego, do niezliczonej liczby aniołów na uroczyste zebranie, do Kościoła pierworodnych, którzy są zapisani w niebiosach, do Boga, który sędzi wszystkich, do duchów sprawiedliwych, które już doszły do celu, do Pośrednika Nowego Testamentu – Jezusa, do pokropienia krwią, która przemawia mocniej niż [krew] Abła” (Hbr 18-24). Znamienne wydają się być określenia „niezliczonej liczby aniołów” oraz „uroczyste zebranie”, jak również symbolicznie wyrażone uczestnictwo wszystkich chrześcijan w niebiańskim Jeruzalem, przystąpienie do „góry Syjon”, do „miasta Boga żywego”. Pojmowanie tych zapisów winno się odbywać poprzez pryzmat mesjańskich proroctw w pełni ich eschatologicznego sensu. Biorąc pod uwagę relację owego zgromadzenia anielskiego do głównego wizerunku Matki Bożej z Emanuelem, na której szatach umieszczane są symboliczne przedstawienia góry, a także Jeruzolimy z wyobrażeniem Chrystusa Arcykapłana, czy też obraz „Króla Słońce”, dostrzegamy tu dużą zbieżność treści, wręcz jedność przekazu. Niezaprzeczalnym jest bowiem mesjański charakter zamieszczonych znaków, poprzez które Chrystus rozumiany jest jako ów fundament: „Przeto tak mówi Pan Bóg: «Oto Ja kładę na Syjonie kamień, kamień dobrany, węgielny, cenny, do fundamentów założony. Kto wierzy, nie potknie się [...]»” (Iz 28, 16). Czy zatem na ikonie została ukazana uroczysta liturgia, odbywająca się w niezliczonej asyście anielskiej, służącej Bogu, pozostającej w związku z „[...] Tym podchodzącym na obłokach, który jakby Syn Człowieczy, ma objąć panowanie i władzę królewską?” Wiele przemawia za taką interpretacją omawianej części ikony. Przytaczane treści z *Listu do Hebrajczyków* nawiązują do wspomnianej wcześniej *Księgi Daniela*, szczególnie zaś do zapisów mówiących o wizji tronu Jahwe, który otaczało „tysiące” aniołów, sprawujących łączność „Przedwiecznego z Ludem Bożym”. Za taką interpretacją kompozycji przemawia również sposób, w jakim ukazano postacie anielskie. Albowiem obdarzono je licznymi atrybutami charakterystycznymi dla niebiańskiej liturgii, czyli naczyniami na żar, świecami, księgami i innymi paramentami liturgicznymi. Należy również wziąć pod uwagę wynikającą z przesłanek *Starego Testamentu* myśl o udziale aniołów w kulcie w charakterze strażników „ładu moralnego”³³.

Kolejne teksty, jakie odnajdujemy na ikonie Matki Bożej „Krzew Gorejący”, jak już zostało nadmienione, występują na obwodzie niebiańskiego rombu, na skraju nimbów Bogarodzicy i Chrystusa oraz wokół konturów postaci Matki. W górnej części wewnętrznej czworoboku, zazwyczaj umieszczony jest tekst składający się, jak można przypuszczać z trzech części, najczęściej w brzmieniu: „Юже Даниил гору нарече

³³ H. Krauss, *Mały leksykon aniołów*, przekł. A. Kucharska, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 2007, s. 56; A. Janowski, *Aniołowie wobec Chrystusa. Chrystocentryczna angelologia Nowego Testamentu*, wyd. 2, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2003, s. 124-129.

(мысленную)³⁴ /Аввакум грезн (от горы)/ от неяже ядше живи будем, а не якоже Адам умрем. Христос раждается прежде падший возставити образ³⁵, które odczytać możemy jako: „Już Daniel górą nazwał [Cię – K.S.] (duchową?) / Habakuk kiść grona (od góry) / dzięki niej zawsze żywi będziemy, a nie umrzemy jak Adam. Narodzenia Chrystusa wcześniej otrzymujemy obraz”. Pierwsze dwie frazy odwołują się do *Starego Testamentu*. Szczególnie interesujące jest tu słowiańskie słowo *грезн*, tłumaczone jako grono, bądź krzak (cierniowy). Termin ten stosowany w pierwszym znaczeniu odnosi się do Chrystusa. Był on również używany przy opisach wizji Mojżesza. Określenie to mogło być zaczerpnięte z wielu różnych tekstów, jak chociażby z pieśni poświęconej św. Mikołajowi Cudotwórcy: „[...] górą jest synajską święta Bogarodzica, a krzew łono Dziewicy, a grono jest Chrystusem”. Zastosowanie takiego sformułowania możemy również odczytywać w kontekście liturgicznym jako nawiązanie do Eucharystii. Wydaje się, iż cytowane napisy wiążą się z liturgią świąt Zwiastowania i Narodzenia Chrystusa, czerpiąc całe frazy z modlitewnych pieśni³⁶. Pierwszy człon przytaczanego tekstu może być cytatem z *9 pieśni* święta Zwiastowania, w której zapisano: „Daniel nazwał Ciebie Górą duchową [...]”³⁷. Kolejna fraza prawdopodobnie nawiązuje do *hirmosu pieśni 4* święta Narodzenia Chrystusa: „Prorok Habakuk dawno temu w pieśni przepowiedział odnowienie rodzaju ludzkiego, stając się godnym ujrzenia tego obrazu, bowiem nowonarodzone Dziecię Słowo przyszło z góry Dziewicy na odnowienie ludzi”³⁸.

Wokół głowy Matki Bożej zamieszczany był tekst: „Prorocy przepowiadają, Apostołowie nauczają, Męczennicy świadczą, My wierzymy Bogarodzico w Twoje wiekuiste istnienie: dlatego też wysławiamy Narodzenie Twoje Przechyście”, zaś przy Emmanuelu: „Ty jesteś Bogiem i Królem świata i Ty stwórcą ...”. Niestety pochodzenie tych słów pozostaje nieznane³⁹. Kolejne zapisy lokowane na konturach szat Matki Bożej mówią o wybawieniu człowieczego rodzaju poprzez mękę Chrystusa. Przy czym zauważalne są na poszczególnych ikonach pewne różnice w zapisie. Ogólnie rzecz ujmując, ich treść zawiera sformułowania wysławiające Stworzyciela, który przybrał ciało człowieka i przyjął męki wybawiając nas od śmierci: „всея Троица, иже в наше естество оболкеса, свыше обручися с нами совостави и нас съискупи от клат(вы) Своею волею зайде на крест (сага Трójца, która oblekła naszą naturę, połączywszy się z nami z wysokości podniosła /podźwignęła/ i

³⁴ Słowa zapisane w nawiasach odnoszą się do tej części napisu, która nie występuje na wszystkich ikonach.

³⁵ Przytoczony tekst zamieszczony jest na większości ikon datowanych na wiek XVI. Jednym z wyjątków jest ikona pochodząca z Sołowieckiego monasteru (С. Головкова, op. cit., s. 211).

³⁶ С. Головкова, op. cit., s. 211.

³⁷ *Miesiąca Marca 25 Dnia, Zwiastowanie Najświętszej Marii Dziewicy, Jutrznia, Pieśń 9*, przekł. H. Paprocki, za: www.liturgia.cerkiew.pl [dostęp 15.01.2010].

³⁸ *Miesiąca Grudnia w 25 Dzień, Narodziny w Ciele Pana Naszego Jezusa Chrystusa, Jutrznia, Hirmos, Pieśni 4*, op. cit.

³⁹ Д. С., Головкова, op. cit., s. 211.

nas, (współ)wybawiła od klątwy, dobrowolnie wstąpiła na Krzyż)”. Wszak Krzyż to drabina do nieba. Pierwotna redakcja tego tekstu jest trudna do ustalenia. Na ikonie pochodzącej z Fierapontowskiego monasteru⁴⁰ znajduje się podobny napis, choć jak wskazuje jedna z badaczek tematu, zapewne jest on późniejszy (XVII w.): „и воскресе из гроба тридневно своим воскресением, Творец и Содетель всея твари / иже в наше естество (обо)л(к)ьшеся свыше небес не отлучеся с нами совакупишася / волею терпев страсти / юже съискупи от проклятия вражия”. W obu tekstach niewątpliwie dostrzec można nawiązanie do Nicejsko-Konstantynopolitańskiego Symbolu Wiary, zwłaszcza w jego następującej treści: „Który dla nas, ludzi, i dla naszego zbawienia *zstąpił z nieba i Wcielił się* z Ducha Świętego i Marii Panny, *i stał się człowiekiem*. Ukrzyżowanego zaś za nas pod Poncjuszem Piłatem, umęczonego i pogrzebanego. *I zmartwychwstałego w trzeci dzień według Pisma*”⁴¹. Wyróżnione fragmenty tekstu niemal wprost nawiązują do napisów z ikony. Treści tego rodzaju wydają się być charakterystyczne dla ikon z XVII wieku. Zapewne były one wtórnie nanoszone na XVI w. przedstawienia. Dodatkową trudność przy ich odczytaniu sprawiają błędy w zapisie⁴². Bardziej złożone zapisy spotykane w tym miejscu zawierają dodatkowo pochwałę Bogarodzicy. Odnajdujemy w nich porównania i określenia wynikające również z zawartości ikonograficznej przedstawienia, jak na przykład: „Ozdobiona Bożą siłą”, „Od niebios wyższa”, „Lekki obłoku”, „Raduj się, przepiękny pałacu (namiocie – палато)”. Jeszcze inne sformułowania występują na ikonie pochodzącej z warsztatu Stroganowych: „Сиюже пророцы с праотцы веселяца, яко по их пророчетву, от их корени родися Господь Сын Слово Божие от Духа Свята и Марии Святыя Богородицы...”, co tłumaczyć możemy: „Tutaj proroicy i praojcowie weselą się, według ich prococtw, od ich korzeni rodzi się Pan, Syn, Słowo Boże od Ducha Świętego i Marii Świętej Bogarodzicy...”⁴³.

Ostatnie sentencje jakie odnajdujemy w obrębie „niebiańskiej” przestrzeni towarzyszą wizerunkom anielskim ulokowanym na poziomych ramionach gwiazdy. Z prawej strony Bogarodzicy widzimy anioła trzymającego łuk, który jest rozumiany także jako tęcza, zaś z lewej anioła jakby rozpraszającego powietrze bądź obłoki, co na niektórych ikonach wyobrażone może być w postaci nagiej figurki dmącej wiatrem, będącej zarazem jego symbolem. Przedstawieniu temu przypisywane są słowa *Psalmu*: „Sprowadza chmury z krańców ziemi, wywołuje deszcz błyskawicami i dobywa wiatr ze swych komór” (Ps 135, 7). Anielskie atrybuty, znajdujące się po prawej stronie są odwołaniem

⁴⁰ Ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, tempera, 133 x 101 cm, sobór Narodzenia Bogarodzicy Fierapontowskiego (Ферাপонтова) monasteru, 2 poł. XVI w. Muzeum Kyryłło-Biełozierskie, op. cit.

⁴¹ *Boska Liturgia św. Jana Chryzostoma*, [w:] *Liturgie Kościoła Prawosławnego*, przekł. H. Paprocki, Kraków 2003, s. 89.

⁴² Д. С., Головкова, op. cit., s. 211-212.

⁴³ Ibidem, s. 212.

do przymierza Boga z Noem⁴⁴ „Łuk mój kładę na obłoki, aby były znakiem przymierza między Mną a ziemią. A gdy rozciągnę obłoki nad ziemią i gdy ukaże się ten łuk na obłokach, wtedy wspomnę na moje przymierze, które zawarłem z wami i z wszelką istotą żywą, z każdym człowiekiem; i nie będzie już nigdy wód potopu na zniszczenie żadnego jestestwa” (Rdz 9, 13-15). Łuk, o czym już wspomniano, odczytywany jest jako tęcza, symbol łaskawości i chwały Bożej. W *Apokalipsie św. Jana* czytamy o posłańcu zwiastującym dzień ostateczny: „I ujrzałem innego potężnego anioła, zstępującego z nieba, obleczonego w obłok, tęcza była nad jego głową [...]” (Ap 10, 1). Przedstawienia dwóch aniołów znajdujących się z prawej strony Matki Bożej są podpisywane jako: „Aniołowie obłoku i tęczy przesławne cudo ukazujący”⁴⁵. Treść tą odnieść należy do całego schematu z wizerunkami anielskimi, z poziomych ramion gwiazdy. Odrębnym sformułowaniem jest opisywany anioł ukazujący w dolnej przestrzeni rombu, często wyobrażony w białych szatach, z kadzidłem lub świecą oraz księgą. Postaci tej towarzyszą słowa: „Aniołowie przynoszą modlitwę jako kadzidło, z wysokości przyjmują błogostawieństwo na nich spływające”, bądź w wersji skróconej: „Anioł Pański przynosi modlitwę i kadzidło”⁴⁶. Oczywiście w zapisach występujących w obrębie „niebiańskiej gwiazdy” na poszczególnych ikonach występują dość znaczne rozbieżności treściowe, a nawet swoboda w ich komponowaniu, czy w rozmieszczeniu na ikonie. Jednak zachowują one wspólne wątki, odniesienia do symbolicznych obrazów, a przede wszystkim główną ideę, jaką przekazuje ikona „Krzewu Gorejącego”.

Naturalnym źródłem dla teologii omawianej ikony w Cerkwi prawosławnej na Rusi była tradycja bizantyjska, szczególnie zaś myśl grecka. To właśnie ona wiązała się z dobrokiem poezji syryjskiej, której motywy weszły do liturgii prawie w całym Kościele. Był to bowiem przekaz o wyjątkowej sile wyrazu, zawierający natchnione rozważania, komentujący słowa *Pisma Świętego*, głoszący poprzez poetycką parabolę prawdy objawione. Jednymi z najcenniejszych wydają się w tym względzie liryki Efrema Syryjczyka. Ten poeta – teolog, „polemista i duszpasterz” zawarł w swych dziełach wyznanie wiary, nauczanie, a także tajemnicę liturgii. „Efrem [...] przekonuje [nas – K.S.], że właśnie biblijna myśl i Chrystus żywy [...] są źródłem prawdziwej poezji”. Owe słowa, niosące w sobie znaczeniową wielość treści, odpowiadały starożytnej egzegezie biblijnej. Najbardziej doniosła w poezji syryjskiej jest tematyka chrystologiczna, tajemnica Wcielenia, a w szczególności mariologia. Matka Boża jest w niej przedstawiana jako „[...] droga do tajemnicy Chrystusa”. Refleksji poddawana jest niezwykłość jej dziewictwa i macierzyństwa Bożego⁴⁷.

⁴⁴ Ibidem, s. 212.

⁴⁵ Д. С., Головова, op. cit., s. 212. W języku rosyjskim tekst ten został zapisany w następujący sposób: „Ангелы облака и дуги сиречь да преславное чудо показа”.

⁴⁶ Ibidem, s. 212.

⁴⁷ W. Myszor, op. cit., s. 167-168, 170, 175-176.

Św. Efreem Syryjczyk w tekście zatytułowanym *Ku chwale Bożej Rodzicielki Dziewicy Maryi* zamieścił słowa, w których można doszukiwać się inspiracji dla opisywanego przedstawienia Matki Bożej „Krzew Gorejący”, także w odniesieniu do proroczych treści: „[...] chwało Proroków, przedmoście głoszenia Apostołów, [...] światło najbardziej wypróbowanych Abrahama, Izaaka i Jakuba, ozdobo Arona, blasku Mojżesza, runo Gedeona [...] O krzewie płonący, o nie spalona (Wj 3, 2) ziemi wolna, kwitnąca różdżko Arona (Hbr 9, 4), co prawdziwie byłaś różdżką, a Syn Twój kwiatem! Z pokolenia Dawida i Salomona bowiem wyrósł Chrystus, nasz Stwórca, Bóg – Pan wszechrzeczy i najwyższy. Ty zrodziłaś Boga i człowieka, Dziewico przed zrodzeniem, Dziewico w zrodzeniu, Dziewico po zrodzeniu! Klucz owej bramy wschodniej, zawsze zamkniętej (Ez 44, 2), nie wpuścił Bóg Twój Stwórca, w Twym dziewiczym łonie bez nasienia przywdziawszy ciało, Ciebie najchwalebniejsza, taką zachowując, jaka byłaś przed zrodzeniem! Przez Ciebie zostaliśmy pojednani z Chrystusem naszym Bogiem, najśladszym Twym Synem. [...] Witaj, Królowo mieszkańców nieba i Pani aniołów! Witaj bramo niebieska i drabino dla wejścia wszystkich! Witaj, Ty otwierasz bramę do raju niebios!”⁴⁸

Podobnych dzieł patrystycznych poświęconych Bogarodzicy, wpływających na XVI w. środowisko moskiewskie, przesyconych „[...] językiem symbolu, przenośni, skojarzenia”, które niejako powtarzają zestaw tożsamyh sobie idei jest wiele, zarówno w liryce, jak również tekstach doktrynalnych, homiliach, mowach czy kazaniach. Zestaw metaforycznych obrazów mieszczą pisma św. Jana Damasceńskiego, czy św. Teodora Studyty. Jego *Mowa na uroczystość Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny* zawiera nawiązanie do korzenia Jessego, „[...] który wydał kwiat – Chrystusa”, jak również do pozostałych proroczych symboli: „Witaj, drabino, z ziemi sięgająca nieba, po której Pan stąpił do nas I wrócił do nieba, jak to widział patriarcha Jakub. Witaj, przedziwny krzewie, nie strawiony przez ogień, w którym się ukazał anioł Pański, jak to oglądał Mojżesz. [...] Witaj, miasto wielkiego Króla, sławione w podziwie przez królów, jak to przedstawił Dawid. [...] Witaj, zamknięta brama, przez którą wszedł Bóg Izraela, jak to pisze największy wywiadowca Boży”⁴⁹. Teodor Studyta w swej *Mowie* nawiązuje także do symbolu góry, obłoku, światła, czy „drzewa życia.” Wszystkie one, jak wiemy, składają się na treść ikony Matki Bożej „Krzew Gorejący.”

Z wypowiedziami ojców Kościoła związane są teksty liturgiczne Kościoła prawosławnego, które powstawały wszakże w okresie patrystycznym⁵⁰. To one, jak już zostało

⁴⁸ Św. Efreem Syryjczyk, *Ku chwale Bożej Rodzicielki Dziewicy Maryi*, [w:] *Ojcowie Kościoła Grecy i Syryjczy...*, s. 69, 71.

⁴⁹ Św. Teodor Studyta, *Mowa na uroczystość Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny*, [w:] *Ojcowie Wspólnej Wiary. Teksty o Matce Bożej (w. VIII-XI)*, przekł. W. Kania, Niepokalanów 1986, s. 52-54.

⁵⁰ *Liturgie Kościoła Prawosławnego*, op. cit., s. 11.

Ikona Matki Bożej „Krzew Gorejący”, deska, olej, 72,2 x 68 cm, XIX w., Rosja, MI/I/1111.

wcześniej wspomniane, stawały się źródłem przedstawień ikonowych w XVI wieku. Biorąc pod uwagę temat omawianej ikonografii należy sięgnąć do zapisów związanych z świętami *Narodzenia Najświętszej Władczyni Naszej Bogarodzicy i Zawsze Dziewicy Marii, Zwiastowania Najświętszej Marii Dziewicy oraz Narodzin w Ciele Pana, Boga Naszego Jezusa Chrystusa*⁵¹.

W czasie *Wielkiej wieczerni*, święta Narodzenia Matki Bożej w trzech *paremiach* odczytywane są starotestamentowe objawienia, przepowiadające niezwykle macierzyństwo

⁵¹ Na ważną rolę tekstów liturgicznych wymienionych święt, rozumianych jako jedno ze źródeł ikonografii „Krzewu Gorejącego” wskazuje również Д. С. Головкина.

Dziewicy Marii. Pierwsze czytanie z *Księgi Rodzaju* (28, 10-17) mówi o śnie Jakuba, przywołując obraz „Drabiny”, w drugim wspomina się o bramie zwróconej na Wschód (Ez 43, 27; 44, 1-4), kiedy to kapłan przechodzi przez „Rajskie Wrota”, które pozostają zamknięte jako znak „[...] wiekuistego dziewictwa Bożej Matki”, zaś w trzecim przytaczane są słowa z *Księgi Przysłów* (9, 1-11), przyrównujące Bogarodzicę do przybytku „Mądrości Boga Słowa”, do „Domu Bożego”, wizji Kościoła, co podkreśla funkcjonalną rolę Marii w realizacji ekonomii zbawienia. Wśród dalej wygłaszanych tekstów najczęściej pojawiają się frazy mówiące o „kwiecie z Jessego”, o krzewie „niematerialnego Ognia”, o rodzie Dawidowym, z którego rodzi się „Matka Życia”. Temat zrodzenia różdżki z korzenia Dawida, „[...] z której wyrósł kwiat Chrystus”, staje się myślą przewodnią tego święta nazywanego podczas *wieczerni* dniem Pańskim, „[...] bowiem Pałac Światłości i Księga Słowa Życia wyszła z łona i Brama zwrócona ku Wschodowi oczekuje na wejście Arcykapłana, Jedyna wprowadzająca Jedynego Chrystusa na świat na zbawienie dusz naszych”. Liturgia słowa na uroczystość Narodzenia Bogarodzicy zawiera także wiele innych interesujących nas zapisów, które niemal wprost można odnieść do ikonografii „Krzewu Gorejącego”. Odnajdziemy tu metaforę obrazu Chrystusa w postaci „Słońca”, Matki Bożej widzianej jako „Miasto Boże” czy „światlisty obłok”, jak również symbol drzewa⁵².

Kolejne zapisy, tym razem poświęcone Zwiastowaniu Marii otwierają słowa: „Zamiar przedwieczny objawiając Tobie, Dziewico, Gabriel stanął Ciebie pozdrawiając i głosząc: Raduj się, ziemiо dziewicza! Raduj się, krzaku gorejący! Raduj się, głębino niezbadana! Raduj się, moście wiodący z ziemi ku niebiosom i drabino wysoka, którą widział Jakub! [...]”. Po tym wprowadzeniu następuje dialog między Maryją a Gabrielem, dalej czytane są, podobnie jak w *wieczerni* na Narodzenie Bogarodzicy zapisy z *Księgi Rodzaju* (28, 10-17), z *Księgi Ezechiela* (43, 27; 44, 1-4), z *Księgi Przysłów* (9, 1-11), a w tym wypadku również z *Księgi Wyjścia* (3, 1-8), mówiące o objawieniu, jakie się dokonało w krzewie gorejącym. Wizja ta miała być wyobrażeniem Dziewiczej Matki „[...] przyjmującej w Zwiastowaniu ogień Boski, który spala wszystko – prócz niej samej”⁵³. W *hirmosie Pieśni 4* jawi się nam obraz Jezusa w chwale, który przybywa na lekkim obłoku, zaś w następujących po nim *troparionach* Bogarodzica pyta: „Kiedyś prorok powiedział, że święta dziewica urodzi Emmanuela. Chcę wiedzieć, jak ludzka natura zniesie moc Bóstwa?” Na co anioł jej odpowiada: „Jesteś krzakiem gorejącym, który się nie spala, przyjmiesz płomień zstępujący na Ciebie w tajemnicy, o Dziewico Łaski Pełna, i po urodzeniu pozostaniesz Dziewicą”. W kolejnych pieśniach powtarzają się odniesienia postaci Matki Bożej do proroczych zapowiedzi „Krzewu Gorejącego”, „Drabiny Jakubowej”, obietnicy danej Dawidowi”, „Góry” z *Księgi Daniela* oraz wielu

⁵² *Miesiąca Września w 8 Dzień, Narodzenie Najświętszej Władczyni Naszej Bogurodzicy i Zawsze Dziewicy Marii*, op. cit.; G. Krug, *Myśl o ikonie*, przekł. R. Mazurkiewicz, Białystok 1991, s. 42.

⁵³ *Ibidem*, s. 43.

innych metaforycznych wyobrażeń, które odnajdujemy chociażby na maforionie Matki. Część liturgiczna tego święta także pełna jest odwołań do wcześniej cytowanych zapisów ze *Starego Testamentu*, a także do tekstów odpowiadających kompozycji wewnętrznego rombu, przestrzeni niebios, gdzie wypisywane są słowa *Listu do Hebrajczyków* (1, 7). Interesującym dla rozpatrywanej ikonografii jest czytanie podczas liturgii innego fragmentu tegoż *Listu* (Hbr 2, 11-18), w którym mowa jest o uczestnictwie Chrystusa w krwi i ciele dla pokonania śmierci, przez co: „[...] musiał się upodobnić pod każdym względem do braci, aby stał się miłosiernym i wiernym arcykapłanem wobec Boga dla przebłagania za grzech ludu” (Hbr 2, 17). Zapis ten tłumaczyć może obraz Chrystusa „Wielkiego Arcykapłana”, umieszczany na szatach Matki Bożej⁵⁴.

W tekstach liturgicznych święta Narodzenia Chrystusa najistotniejsze dla obrazowania scen prorockich wydają się być słowa mówiące o relacji do przedstawienia „Ojcostwa”, właściwego dla najstarszych wizerunków, gdzie mogło być ono lokowane w górnej, centralnej części pola ikony. Początek Jutrzni sławi Maryję: „Bogarodzico, Ty nosiłaś ciałem w łonie Przedwiecznego i Nieogarnionego, zawsze będącego z niewidzialnym Ojcem jedynym i niepomieszonym Bóstwem Trójcy.” W następującym po nim *magalinarionie* zawarte są strofy z *Psalmu 2 i 110 (109)*, mówiące o synostwie Bożym, władzy królewskiej Mesjasza oraz Jego kapłaństwie. To one wszakże przywoływane były jako biblijna podstawa tej ikonografii. Oprócz zapisów z *troparionu Pieśni 2*: „Uświęcone łono, wyraźnie okazane przez niespalający się krzak, zrodziło Słowo, Boga, który zjednoczył ze sobą ludzki obraz [...]” oraz *hirmosu Pieśni 4*: „Berło z korzenia Jessego i kwiat z niego, Chrystus, zajaśniał z Dziewicy [...]”, słów tak bardzo przypominających teksty z ikony, nie znajdujemy w Jutrzni tego święta, czy innych interesujących nas odniesień do objawień prorockich. Wiele natomiast skjarzeń budzą teksty traktujące o roli energii anielskich w akcie narodzin, jak również symbolika światłości czy gwiazdy⁵⁵.

Konkludując stwierdzić należy, iż ikona „Krzewu Gorejącego” stanowiła rodzaj syntezy teologiczno-biblijnej mariologii. Przywołane w niej typy starotestamentalnych zapowiedzi roli Marii, ujęte w kategorii „Krzewu Gorejącego”, „Drzewa Jessego”, „Drabiny Jakubowej”, „Bramy Ezechiela” i innych były formą wizualizacji tekstów liturgicznych. Wzorec ikony Matki Bożej „Krzew Gorejący” zawierał szereg inskrypcji słownych, objaśniających prakseologiczną treść działania Bogarodzicy w wypełnianiu zbawczej woli Boga. Nie jest to tylko pamiątka wydarzeń minionych, ale wskazanie na stającą się dzięki liturgii i sakramentom rzeczywistość eklezjalną, w której Ona - Matka Kościoła ma swoją niezastępowalną rolę.

⁵⁴ *Miesiąca Marca 25 Dnia, Zwiastowanie Najświętszej Marii Dziewicy, Jutrznia, Pieśń 4, Hirmos, Tropariony, Liturgia, op. cit.; Czytanie Listu św. Pawła Apostoła do Hebrajczyków (2, 11-18).*

⁵⁵ *Miesiąca Grudnia w 25 Dzień, Narodziny w Ciele Pana Naszego Jezusa Chrystusa, Jutrznia, Magalinarion, Pieśń 2, Tropariony, Pieśń 4, Hirmos, op. cit.*

SUMMARY

Krystyna Stawecka, Supraśl

The icon of Mother of God “The Burning Bush” as a visualisation of the liturgical texts

Keywords: Icon of the Mother of God “The Burning Bush”, Iconography, Mother of God, Emmanuel, XVI Century Iconography

The icon of Mother of God “the Burning Bush” forms a theological and biblical synthesis of Mariology. Its idea is based on the excerpt from the Book of Exodus relating the vision in which Moses saw the Angel of God in the flame coming from the middle of a bush. The Old Testament types of announcements of Mary’s role, evoked in the icon, put into the categories of “the Burning Bush”, “the Tree of Jesse”, “Jacob’s Ladder”, “the Gate of Ezekiel” and others, are a visual form of the liturgical texts. The original icon of Mother of God “the Burning Bush” contained many verbal inscriptions, explaining the role of Theotokos in accomplishment of the salutary will of God. The central composition with Mother of God and Emmanuel surrounded by multitudes of angels with various attributes – liturgical utensils, books, candles and others – evokes a solemn liturgy.